

Лариса ТОПЧІЙ

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЧЕНЬ ПИТАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В ПОЕЗІЇ Т. Г. ШЕВЧЕНКА (на матеріалі риторичних запитань)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (31).

Топчий Л. Функціонально-стилістичні особливості речень питальної модальності в поезії Т. Г. Шевченка; 8 стор.; кількість бібліографічних джерел – 10; мова – українська.

Анотація. У статті зроблено спробу дослідити функціонально-стилістичні особливості конструкцій питальної модальності, зокрема питально-риторичних, як одних із стилістичних засобів вираження експресивності викладу у поезіях Т. Г. Шевченка, виокремити та проаналізувати прийоми їх використання з метою створення особливої емоційної тональності тексту.

Ключові слова: експресивність, питальна модальність, риторично-питальні речення, стилістичні прийоми, види повтору.

Мовно-стилістична практика Тараса Шевченка – митця, етнографа, історика, літератора, філософа – в історії красного письменства посідає надзвичайно значуще місце. Його мовотворчість, яка є невичерпним джерелом словника української народної мови, багатства граматичних і стилістичних форм, стала об'єктом різнопланових досліджень багатьох лінгвістів (Булаховський Л., Ващенко В., Петрова В., Барабаш Ю., Боронь О., Дзюба І., Єфремов С., Муромцева О., Сімович В., Смілянська В., Русанівський В. та ін).

Т. Шевченко відіграв важливу роль у стилістичному утвердженні багатьох риторичних фігур, серед яких особливе місце посідають речення питальної модальності, зокрема риторичні запитання. Особливість риторично-питальних речень, завдяки своїй експресивності, полягає у підтриманні загостреної уваги читача, активізації мислення, виклику напруги почуттів у читача [9, с. 12].

У сучасному мовознавстві значно підвищився інтерес до названих конструкцій. Таким реченням із особливою семантико-синтаксичною структурою й комунікативними функціями присвячено багато праць із різними термінологічними найменуваннями (Білодід І. К., Ващенко В. С., Кулик І., Попов А. С., Вихованець І. Р., Гуйванюк Н. В., Завальнюк І. Я., Загнітко А. П., Шульжук К. Ф., Дудик П. С., Шабат С. Т. та ін.). Однак комплексний аналіз функціонально-стильового використання досліджуваних речень на матеріалі Шевченкової поезії у мовознавчій практиці ще не отримав належного опрацювання.

У нашій розвідці ми спираємось на критерії в класифікації питальних речень С. Т. Шабат: 1) за комунікативно-функціональним спрямуванням; 2) за формально-синтаксичною організацією; 3) за типом запитання і передбачуваною відповіддю: загальнопитальні й частково питальні [10].

Метою нашої розвідки є: 1. виявити й описати функціонально-стилістичну специфіку питальних речень у поетичному мовленні Т. Шевченка; 2. дослідити прийоми використання питально-риторичних конструкцій у формуванні експресивно-виражальних властивостей у поезіях автора.

Актуальність статті полягає в нестачі лінгвістичних досліджень у сучасному мовознавстві з питань функціонально-стилістичних особливостей питально-риторичних речень у Шевченковій поезії. Предметом нашого зацікавлення є стиль митця з позиції комунікативних завдань риторичних речень як певного засобу організації поетичного мовлення автора. Матеріалом для дослідження стали зразки поетичних творів Великого Кобзаря.

Специфіка речень питальної модальності, що поділяються на власне питальні (речення прямої питальності) і на питальні риторичні речення, виявляється у вираженні спонукання, адресованого особі, від якої вимагають, щоб вона висловила-ся, повідомила про те, що становить інтерес для мовця чи співрозмовника.

У стилістиці художнього мовлення митця слова, фундатора неповторного індивідуального стилю, речення питальної модальності посідають значне місце. Так, власне-питальні речення з різноманітними інтонаційними нашаруваннями в мовно-стилістичній практиці поета виступають формою передачі тонких емоційно-експресивних відтінків, виражають численні факти чуттєвого стану людини (сумнів, безпорадність, розпач, хвилювання, непевність у своїх силах, тривогу, здивування, прагнення до чогось), її інтереси: «Що ти наробила?», «Чого ждеш, небого?» («Катерина»); «Чого ж плачеш, моє серце?» – Петро запитає» («Мар'яна Черниця»). У них висловлюється пряме запитання до певної особи, запитання, яким спонукається той, кого запитують, до конкретної відповіді. Такі побудови, первинна функція яких – спонукання до отриманої інформації, за своїми експресивними можливостями й кількісним

виявом у творах Т. Г. Шевченка поступаються місцем перед риторичними питаннями, які відіграють важливу роль у створенні оцінного ефекту.

Тому органічним елементом стилю поета, яскравим показником особливостей його художнього мислення і світобачення виступають риторичні запитання. Це «зовсім не питання», це – «непрямий експресивний засіб, який символізує більш чи менш визначену групу почуттів, користуючись задля цього виразністю голосу» [1, с. 38]. Риторичне запитання є не справжнім запитанням, бо мовець сам знає те, про що він запитує; це приховане ствердження або заперечення [3, с. 230], яке не вимагає відповіді і відзначається великим зарядом експресії [7]. Питально-риторичні речення «саме у собі містять самозрозумілу відповідь, переважно негативну, рідко позитивну, а часом неможливість ніякої відповіді» [6, с. 102-107; 5, с. 10]. Наприклад: *«Чом не спиться багатому Сивому, гладкому? Чом не спиться убогому Сироті старому?»* («Відьма»). Іншими словами, більшість таких речень містять у собі приховані мовні механізми формування оцінки. За висловленням В. В. Виноградова, «слово не тільки містить лексичні предметні значення, а й водночас висловлює оцінку суб'єкта» [2, с. 21]. Отже, у Шевченковій поезії через систему риторичних запитань уявлення про образ світу представлено дескриптивно (описово) й оцінно.

Саме цим зумовлюється домінування риторичних конструкцій, стилістичною функцією яких є надання текстові через категорію оцінки експресивності та створення відповідної емоційної тональності, активізації мислення читача, акцентуації уваги, виклику в нього напруги почуттів і спонукання до роздумів тощо. Наприклад: *«Щоб хто-небудь мені сказав Хоч слово мудре; щоб я знав, Для кого я пишу? Для чого? За що я Вкраїну люблю? Чи варт вона огня святого?»* («Хіба самому написати...»). Як бачимо, такі структури здебільшого виконують оцінно-конотативну функцію, тобто містять імпліковане оцінне ставлення до подій, виражають різні суб'єктні нашарування емоційно-експресивного характеру. Вони мають особливу вагу в психологізації й актуалізації ідейно-семантичного боку висловлення. Завдяки таким конструкціям автор передає позитивне чи негативне ставлення до зображуваного. Характерним є те, що специфіка стилістичних функцій аналізованих синтаксичних структур у поезіях Т. Г. Шевченка проявляється відповідно до форми мовлення. Так, у діалогічній формі викладу вони дескриптивно відтворюють цілу гаму почуттів, яка поглиблює експресію викладу. У монологічній формі – здебільшого слугують оцінним засобом формування світовідчуття, національних інтересів, привернення уваги читача до якогось факту.

За аналізом фактичного матеріалу, у творчості автора риторичні запитання становлять значну за обсягом, специфічну за змістом, структурою

і стилістичною функцією групу речень. Усі вони або мають відповідь і свідчать лише про особливий стан автора, або включають відповідь, зрозумілу з контексту, або містять питання, що лише зосереджують на цьому увагу читача. Умовно всі риторичні конструкції у творах письменника семантично поділяються на запитання-само-відповідь, і запитання, що відносяться до читача.

Бінарні моделі «питання – відповідь» є найпоширенішими: *«Що весілля, доню моя? А де ж твоя пара? Де світилки з друженьками, Старости, бояре? В Московщині, доню моя!»* («Катерина»), або *«Згадайте праведних гетьманів: Де їх могила? Де лежить Останок славного Богдана? Де Остриянина стоїть Хоч би убогая могила? Де Наливайкова? Нема!»* («Свято в Чигирині»). Як бачимо, такий композиційний прийом є своєрідним стилістичним ефектом, особливим виразником авторської модальності, дієвим емоційно-експресивним засобом. Розглянута модель риторичних речень-запитань, на відміну від власне питальних речень, здатна на більший потенціал створення емоційно-експресивних можливостей, що, в свою чергу, є засобом філософського ставлення читача до певних думок автора, акцентування найважливіших із них у плані змісту. Їм характерна надзвичайна конденсація емоцій, яка виступає вагомим засобом створення напруженого емоційного мовлення. Пор.: *«За що ми любимо Богдана? За те, що москалі його забули, У дурні німчики обули Великомудрого гетьмана»* («За що ми любимо Богдана?»).

Враховуючи те, що монологічне мовлення у Шевченкових поезіях постійно діалогізується, прийомом експресивізації конструкцій «монолог – діалог» виступають риторичні запитання, ускладнені звертаннями: *«Ой тумане, тумане – Мій латаний талане! Чому мене не сховаєш Отут серед лану? Чому мене не задавиш, У землю не вдавиш? Чому мені злої долі, Чом віку не збавиш?»* («Наймичка»); *«За кого ж ти розі'явся, Христе, Сине Божий?»* («Кавказ»). Характерно, що у названих моделях запитання автора здебільшого спрямовані до предметів, явищ або до абстрактних понять: Наприклад: *«У Дніпра питають: «Де-то наші діти ділись, Де вони гуляють?...»; «Питаюся у буйного: «Де наші панують? Де панують, бенкетують?»* («До Основ'яненка»); *«Доле, де ти? Доле, де ти?»* («Минають дні, минають ночі...»). Такий засіб антропоморфізації письменник вживає з метою досягнення більшої художньої виразності висловлення, найрізноманітнішої гами думок і почуттів.

Відзначимо, що з метою актуалізації соціальної оцінки використовується і такий стилістичний прийом, як нагромадження риторичних речень: *«Де поділось казачество, Червоні жупани? Де поділась доля-воля? Бунчуки? Гетьмани? Де поділось? Згоріло? А чи затопило Сине море твої гори, Високі могили?»* («Тарасова ніч»),

«Чи зйдемося знову? Чи заспіваємо коли? А може, й те... Та де? Якими? І заспіваємо яку?» (Ми заспівали...).

Характерним стилістичним засобом у поетичних творах Кобзаря виступає і такий прийом, як анафоричний повтор питально-риторичних речень, що забезпечує семантико-стилістичні відтінки висловлення, досягнення бажаної для автора експресії: «Хто се, хто се по сім боці Чеше косу? Хто се?... Хто се, хто се по тім боці Рве на собі коси?... Хто се, хто се?» («Утоплена»); «Чи я ж тобі не козак, не козак? Чи я ж тебе не люблю, не люблю? Чи я ж тобі черевичків не куплю?» («Бенкет у Лисянці»).

Зауважимо, що цей засіб є базою для створення такого стилістичного прийому, як ампліфікація. Наприклад: «Хто обійме, як я, його? Хто душу покаже? Хто сироті убогому Добре слово скаже?» («Лебедин»), або «Хто коло тебе в світі стане Святим хранителем твоїм? І хто заступить? Хто укріє Од за людського в час лихий?» («І станом гнучим, і красою...»). Названий прийом у творах письменника, стилістична функція якого – «художнє увиразнення мови, зміцнення її експресивно-зображальних властивостей» [8], спрямований на увиразнення проблеми, на посилення її впливовості на думки й почуття читача, на спонукання його до мисленнєвої операції. Характерним у стильовому спектрі автора, значно виразнішим у стилістично-художньому оформленні виступає прийом нанизування питально-риторичних речень у вигляді парцельованих конструкцій, що дає змогу письменникові увиразнити суть проблеми, зосередити на ній увагу читача: «... та й спитайте Тойді себе: що ми?... Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті? ...» («І мертвим, і живим...»); «Де ж ти? Великомученице святий? Пророче Божий?» («Петрусь»). Наведений зразок парцельованого ланцюжка питальних конструкцій, досить поширений у поетичній мові письменника, посилює своєрідну оцінно-експресивну тональність висловлення, підкреслює семантичну значущість запитань, поглиблює найглибінніші роздуми про значущість соціальних протиріч тогочасної дійсності.

Відзначимо, що прийомом створення такої гами почуттів у поезіях Т. Шевченка слугує комбінація з питальних та окличних речень: «Кругом паскуда! Чому ж його не так зовуть? Чому на його не плюють? Чому не топчуть!! Люде, люде!» («П. С.»); «Ах! Аллах! Не варт, не варт на світі жити! А чом пак темні не кричать?» («Москалева криниця»). Стилiстична сила таких конструкцій полягає у їх здатності виступати органічними

складовими частинами ширших за обсягом текстів, висловів. Вони – показники загального тону мовлення, а не замкнені в собі одиниці [8, с. 373]. Зауважимо, що у творах поета емоційно-експресивного відтінку набувають структури, графічно оформлені комбінацією подвійних знаків питання або знаків оклику і питання типу «А ти що зробила??» («Три ворони»); «Скажи, що робити: Чи молитись, чи журитись, Чи тім'я розбити?!» («Заворожи мене, волхве...»); «Нащо здалась козацькая Великая сила?!» («Сон»); «За що скородили списками Московські ребра?? Засівали, Грудюю поливали... І шаблями скородили. Що ж на ниві уродилось??!» («Чигирине, Чигирине...»).

За свідченням ілюстративного матеріалу, у поезіях Т. Шевченка стилістичне навантаження питально-риторичних конструкцій залежить від місця розташування у мікроструктурі тексту. Для створення відповідного ефекту автор у монологах найчастіше використовує початкові й кінцеві позиції проаналізованих конструкцій. Риторичні побудови на початку певного контексту силою експресії привертають увагу читача до тих основних моментів, про які йтиметься. У кінцевому розташуванні вони виконують роль своєрідного висновку, підсумовуючи сказане.

Отже, особливістю риторичних запитань у Шевченкових поезіях, виразність яких часто набуває соціальної спрямованості, є виразальний і оцінний характер. За змістом – це твердження, що розкривають глибокі філософські чи психологічні суперечності, характеризуються злободенністю, спрямованістю на розкриття нагальних проблем суспільства взагалі і життя українського народу зокрема. За комунікативною настановою – це риторичні запитання, що становлять одну з характерних рис індивідуального мовлення письменника.

Вони виконують інформаційну, оцінну й прагматичну функції, поєднуючи стандарт і експресію. Такі конструкції важливі не тільки як засіб оживлення матеріалу, а й як спосіб оцінного характеру. Вживаючись у різних контекстах та взаємодіючи з текстовим цілим, риторичні запитання виступають стилістичним засобом вираження ідейно-естетичної концепції твору, надають Шевченковому мовленню ліризму та експресії.

За допомогою різних прийомів їх використання у поезії Т. Г. Шевченка створюється особлива емоційна тональність твору. Тому, на нашу думку, виявлення нових функціонально-стилістичних параметрів речень питально-риторичної модальності потребує уважного вивчення та лінгвістичного осмислення.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М., 1995. – 416 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
3. Дудик П. С. Стилiстика української мови / П. С. Дудик. – К., 2005. – 368 с.

4. Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (стилістика): Фігури і тропи / І. Качуровський. – Мюнхен; Київ, 1995. – С. 16
5. Мацько Л. І. та ін. Стилістика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; За ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – (С. 318) 462 с.
6. Павлюк Л. С. Гротеск, «метафора низу», бурлескно-іронічні тональності сучасної преси: апологія стилю і аномалії стилю / Л. С. Павлюк // Українська журналістика: формування сучасного обличчя. – Львів, 1993. – С. 102-107.
7. Пономарів О. Стилістика сучасної української мови / О. Пономарів. – К., 1993. – С. 240.
8. Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За ред. І. К. Білодіда. – К., 1973, – 588 с.
9. Чабаненко В. А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 1984, № 2. – С. 11-18.
10. Шабат С. Т. Категорія питальної модальності в сучасній українській мові: дис... кандидата філол. наук: 10.02.01 / С. Т. Шабат. – Чернівці, 2000. – 2007 с.

Лариса Топчий

**ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
ВОПРОСИТЕЛЬНОЙ МОДАЛЬНОСТИ В ПОЭЗИИ Т. Г. ШЕВЧЕНКО
(НА МАТЕРИАЛЕ РИТОРИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ)**

Аннотация. В статье рассматриваются функционально-стилистические особенности конструкций с вопросительной модальностью, а именно вопросительно-риторические предложения, как одни из многочисленных способов создания экспрессивности в поэзии Т. Г. Шевченко, выделяются и анализируются приемы их использования в дискурсе автора для построения особенной эмоциональной тональности текста.

Ключевые слова: экспрессивность, предложения вопросительной модальности, вопросительно-риторические предложения, стилистические приемы, виды повтора.

L. M. Topchy

**FUNCTIONAL AND STYLISTIC PECULIARITIES OF THE SENTENCE OF INTERROGATIVE
MODALITY IN T. G. SHEVCHENKO'S POETRY (on an example of rhetorical questions)**

Annotation. The article deals with the functional and stylistic features of the constructions with an interrogative modality, namely, the rhetorical sentences as a numerous methods of creating expressivity in the poetry of T. G. Shevchenko, underlines and analyses devices of their usage in the formation of a special text emotional tone.

Key-words: expressivity, sentences with interrogative modality, rhetorical sentences, stylistic devices, kinds of repetitions.

Стаття надійшла до редакції 12.12.2014 р.

Топчий Лариса Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету.